

KEMÉNY ZSIGMOND ÉS AZ ERKÖLCSI VILÁG.

(Második közlemény.)

Az erkölcsi világ Kemény főbb regényeiben.

Kemény első regénye az *Izabella királyné és a remete*. Az író még botladozik helyenként a romantika szertelenségeiben, de az emberi lélek mélységeit vizsgáló és a cselekvések erkölcsi rugóit kutató Kemény szinte már teljes fegyverzetben áll előttünk. Amikor ezt a kijelentést megkockáztatjuk, hangsúlyozni kell, hogy egyáltalán nem mint regényíró, hanem mint erkölcsi elmélkedőt tekintjük. Világ-nézete kialakultnak látszik, de legalább is magán viseli a későbbi Kemény legjellegzetesebb jegyeit. Erkölcsi állásfoglalásai és ítéletei biztosak. Teljesen benne vagyunk már Kemény furcsa világában, amelynek levegőjében állandó a tragikum feszültsége s *a szenvedésnek, mint az élet legalapvetőbb és legtermékenyebb élményének megmutatása*. „Adjon jó sorsa szenvedést s nagy ember lesz belőle” — hallottuk egykor és furcsa állításnak tartottuk, — mondja — pedig utóbb hányszor láttuk bebizonyítva regényben és életben. Olyan titkos mondás ez, mely által saját jobb szellemét, lelkének jobbik felét hívja segítségül nagy elhatározása közben a por fia s az megjelenik neki „lángban és lángérvével”. Az erős ember, ha külső tárgyak birtokához nem juthat s körülötte minden fény más számára csillog, befelé fordítja önmagát s mint a bányász a föld gyomrába, alászállva énje mélyébe, onnan hozza fel a legdrágább ércet, melynek a rozsdá nem árt. Még a költőnél is, mint a fakírnál, az önkínzás és a fájdalom ad jogot a mennybe-jutásra (HM: 135).^{*} A szenvedés az az alapanyag, amelyből a legkülönb cselekvések kihajtanak, azok a cselekvések, amelyekért érdemes élni még akkor is, ha nem segíthetünk velük. De sorsunknak megvan az a sötétebb oldala, hogy ritkán van hatalmunkban valamit a közepesen túl tenni, valami igazán

^{*} Kemény Zsigmond Összes Műveinek V. kötete csak egy részét tartalmazza az „Izabella királyné és a remete”, valamint az „Élet és ábránd” c. regényének, a többit I. K. Zs. Hátrahagyott Művei (HM)-ben

komolyat és emberit véghez vinni, sőt az a néhány emelkedtebb pillanat is, amelyekben megfogamzik bennünk egy-egy nagy elhatározás, igen gyakran nem igazodik harmonikusan életünk irányához, hanem ellentétben áll azzal (HM: 110). Hozzá kell vennünk ehhez azt is, hogy tetteinknek különböző szempontból adhatunk magyarázatot s amíg ez így van, addig senki se állítsa, hogy az okos, ha akarja, nem erényes (HM: 125). A bűn és erény közötti ellentét látszólagos és viszonylagos, ebben a regényben Martinuzzi sorsa bizonyítja ezt elsősorban. Hogy nagyot és szépet akart a „remete”, az mindenki előtt nyilvánvaló, aki történelmünk idevonatkozó fejezeteit ismeri, de célja elérésére minden eszközt igénybe vett, még olyanokat is, amelyeket a cél semmi körülmények között sem szentesíthet. A jó cél tehát még nem minden. Martinuzzi katasztrófáját az okozta, hogy céljának elérésében romlott korának eszközeit kellett igénybe vennie. Sorsa a nagy újítók sorsa, akik szembefordulnak korukkal és ki akarják vetni azt sarkaiból, közben azonban elvesztik lábuk alól az erkölcsi talajt és következetlenségbe esnek. Sorsukban az a megdöbbentő, hogy egy emberfeletti vállalkozás szolgálatába szegődnek s bár a jó akarat letagadhatatlanul él bennük, mégis el kell bukniok, mert valahol utat vesztek és a sors kérlelhetetlen következetességgel keríti be őket.

Kruppai élete — bár aránytalanul kisebb méretezésben — szintén zátonyra futott élet. Egész sorsát egyetlen alapra, a női hűségbe vetett hitre építi fel s amikor ez a hit kialakszik benne, fölöslegessé és értelmetlenné lesz a számára minden. Hedvignek szóló egyik megjegyzése találoan mutatja helyzetét: „Gyermek, te tán még gyűlölt nemeddel is kibékülthetnél, ha az rég nem győzött volna meg arról, hogy minden erény legfeljebb kísértés által még ki nem fejtett bűn” (HM: 102). Az ilyen élet, mint általában minden olyan élet, amelyben nem alakult ki a kellő értékangsról, vagy pedig amelynek alapja egy nem par excellence etikai érték, mindenkor az összeomlásba torkollik.

Ezekben az embersorsokban tisztán megmutatkozik előttünk a tragikum. Egy zseniális államférfi s egy hétköznapi ember tragikum. A töredékes regény természetesen ezeket a jellemeket nem állíthatja elénk teljes plaszticitással, de így is észrevehetjük, hogy a tragikum itt nem csupán a bűn és bűnhődés összemérése és egyensúlyba jutása, hanem valami több. Egy helyzet, amibe a körülményeknél fogva elkerülhetetlenül belezuhan minden magasabbrendű élet s a törés végzetes, semmi módon helyre nem hozható.

Az alatt az aránylag rövid idő alatt, ami eltelt Kemény első regényének megszületésétől a másodiknak — *Élet és*

ábránd — megírásáig, nagy változások történtek az író életében. Szinte beteljesedett rajta az a jóslás, amit első regényében mondott a szenvedés és a lelki nagyság szétbontathatatlan egységéről. Ez alatt a néhány év alatt ő is megszerezte a jogcímet arra, hogy nagy emberré váljék, amennyiben ehhez csakugyan elengedhetetlenül szükséges a szenvedések iskolája. Bécsi tartózkodása után itthon átélte első igazán keserű csalódásait, amelyek alapvető módon determinálták további sorsát. Politikai szereplése közben a tömeghangulat megbízhatatlanságát tapasztalhatta. Wass Ottilia grófnő iránt érzett szerelmének sorsában pedig észrevehette az ábrándok és a valóságos élet közötti áthidalhatatlan ellentétet.¹⁸ Nyugodtan lehet állítani, hogy Kemény életében ez volt az egyetlen igazi szerelem s éppen ezért semmi túlzás sincs abban, ha ennek rendkívüli hatást tulajdonítunk, hiszen ez a költőt az égből a földre vetette és megfogalmaztatta vele a legsötétebb életfilozófiát: a lemondáson kívül nincs más bölcsesége az embernek (HM: 250). Sötét hangulatának, olthatatlan nyugtalanságának nagyon megfelelt az az alapjábanvéve banális, de örökösen ismétlődő történet, amelyben Camoens portugál költő és Catharina de Atayde szerelme játszódik le előttünk. A költő, aki idegen földekre megy, bejárja a világot, csatákban keresi a dicsőséget, csakhogy méltó lehessen előkelő kedvesének kezére és az előkelő hölgyé, aki szereti ugyan a költőt, de szerelme nem akadályozza meg abban, hogy a társadalmi formáknak megfelelően, vagyis rangjához illően menjen férjhez. A költő hazajön betegen, elszegényedve. Semmi mást nem tud megmenteni a hajótörésből, csak egy eposzt. Ez a hősköltemény a portugál költészet gyöngye. Kiadását azonban megtiltják s a költőt hálából az örültek házába csukják. Utolsó pillanataiban, amikor már a tulsó partokon jár tekintete, még egy percre láthatja Catharinát, akit meghat a költő szomorú sorsa és a részvéttel vegyes kíváncsiság, a szerelem utóvulkáni lobbanása s a hiúság görögtüze kiemelik számára a feledésből Camoensst. Ó, a feledés nagy folyam, akár a Gangesz — mondja Kemény. Mi a parton állunk, éjtszaka vesz körül bennünket. A tettek: haladó csónakok, — a hírnév: az evezők hullámtörése és zaja, mely egy pillanatra eljut hozzánk. A költők dalai: világító mécsek, melyek a szép emlékek útját kísérik és besugározzák. Kioltják-e a szélvész a mécs lobogását és a századok elszíntelenítik-e a költői mű értékét? Ha ez történik is velük: beragyogták a látóhatárt s a visszaemlékezés pillanatait, futó mosollyal keretelték az életet, amely nem vidám dolog (HM: 236).

¹⁸ V. ö. Papp Ferenc i. m. I. 222—240.

Camoens, a szegény portugál költő, örökké élni fog, de ki beszél majd Pedro Gironról, a cinikus államférfiről, aki milliókat taszít bukásba minden lelkiismeretfurdalás nélkül és elveszi Camoenstől Catharinát s vele a boldogságot?

Kemény kétségbeesetten igyekszik kapcsolatokat építeni ki a világgal s életének ebben a forrongó, kicsit reménytelen és kiüresített korszakában keresi azokat a célokat, amelyeknek a szolgálata elviselhetővé teszi az életet. Mert ha a Gondviselésben való hit nem beteg szív és lázas ész ámitása, akkor mindenkinek van valami hivatása a világon, még annak is, aki eddig látszólag ok nélkül élt (HM: 251). Megfordul a fejében gyakran az a gondolat is, hogy a világ nem érdemes sem az erény önmehtagadására, sem a cselekvések fáradalmas napjaira, sem a lángező átvirrasztott éjtszakáira (HM: 276). Tudja, hogy az önkínzásban kevés érdem van, ha benne az izgalomhoz szokott lélek keres menedéket a közeledő szélcsend ellen, mely reményeink vitorláit többé nem feszíti és unalmas órákat ígér, mint a felhőtlen ég a matrózoknak (HM: 282). Félt attól, hogy a nagy alternatíva megoldása nagyon is egyfajta, bár kétféle, mert belső küzdelmeink vagy abban a nyugalomban merevednek meg, amit általában rezignációnak mondunk s amely voltaképpen az örömök iránti fogékonyság kiapadásában áll, vagy pedig belesodródunk egy csendes fásultságba, amely orvosolhatatlan, mert örültséggé válik (HM: 284). De kell lenni valaminek, ami tartja bennünk a lelket és a nihiltól megment s ez Kemény számára ebben a korszakában — mint ahogy később is — a költészet lesz, az örök Szépség szolgálata. Amiképpen az indus nő is halott gyermekét nem sötét koporsóba, hanem egy zöld hárs levélsátrába helyezi, ahol méhek zsonganak, szivárványszínű madarak röpködnek, tavaszi szélben remegő virágok illatot árasztanak, azonképpen mi is lelkünknek szétfoszló reményeit legalább élő és meleg szavak, virágos és ragyogó képek közé akarjuk eltemetni (HM: 249). Mert temetünk majdnem állandóan. Le kell tennünk arról a hitről, hogy életünket önmagunk irányítjuk. Az emberek csodálatos életsorsa világosan mutatja, hogy azt a szándékot, amely elhatározza egy bizonyos irányban az életüket, legtöbbször a véletlentől kapják (V: 329). Azután el kell temetnünk azt az illúziót is, mintha ebben a világban érdemes volna erkölcsi életet élni, hiszen minden pillanatban tapasztalhatjuk, hogy az erkölcsi és szellemi fensőbbiséget az emberek egyszerűen nem tudják elviselni, éppúgy, mint a bűnt. Az emberi társadalomban üldözésre kitétt első helota Lucifer volna, a második egy kerub (V: 318). Erkölcsi életet, vagyis emberhez méltó életet csak az élhet, aki a reális viszonyoknál nagyobbakra néz.

Mind a valóságban, mind a költészetben ez az utolsó rím: lemondás. Az események és a dalok szövege végül is mindig ide vezet. Ki állítaná, hogy az életben és a borban a seprő a fő rész, mely hosszas forrás után a fenékre ülepedett? Ki állítaná, hogy az érzés olyan, mint a hernyó, mely mindig maga rágja szét selyemházát és hogy az eszmélet az a sírásó, aki koporsót készít minden törekvésnek? Az, aki kinyitotta szemeit, hogy látva lásson és olvasson a sors könyvéből, ahova a nagy kérdések fel vannak jegyezve s a megfejtés az utolsó lapon található. Ez a szibillakönyv hitese, mert a végén ez áll: „A tapasztalás keresztülnézte és kiigazította” (V: 327).

Azután le kell tennünk a legszebb illúzióról is, ami színezte életünket és sok esetben nagy cselekvéseknek szokott indító oka lenni: a szerelemlől. Az élet úgy akarja, hogy valahol a legszebb dolgok is elromoljanak egyszer. Ha valamikor megszemélyesült ifjúkori eszményünk a nőről és szerelemlől, eredeti üde, anyagtalan, csodás alakját vissza soha többé nem nyerheti. Nincs többé hatalmunkban a tökéletességről vallott fogalmainkról lehántani azt a mázt, amellyel a tapasztalatlan fantázia bevakolta őket. Ha első szerelmünket a költészet minden eszközével feldíszítettük, nem foszthatjuk meg a rubinkoronától, amikor szerepét befejezte, nem foszthatjuk meg azoktól a dekorációktól, amik egyetlenné, végzetessé és felejthetlenné tették s alapjában véve nem is csodálkozhatunk, ha a későbbi valóságos érzések ezeket a képzelt és hatványozott igényeket le nem győzhetik. Túlméretezett álmok és illúziók után ne csodálkozzék senki, ha valaki, akit az érettebb kor mély rokonszenvével vallottunk boldogságunk egyedüli feltételének, a legkábítóbb gyönyörök között is csak kielégítetlen s önmagukat marcangoló vágyakat hagy tombolni bennünk. Mi, egy feláldozott első szerelem martalékai, még a legbájosabb érzéseket is bágyadtaknak, közepeseknek fogjuk tartani, — mondja Kemény — mert egyre csak emlékeinkkel hasonlítgatjuk össze, pedig tisztában vagyunk azzal, hogy ezek az emlékek csupán egy lázas és az eget csapkodó képzeletnek a szülöttei s mégsem szabadulhatunk tőlük. Az első szerelmet Vesta-tűznek hisszük, mely ha kialudt, csak az ég vilámaiktól kapott szikrából éleszthető fel újra. De hol találunk valakit, akinek szennytelen életében ezt a tüzet föllehetnénk? (HM: 252).

Szenvedélyeink igen sok esetben kisiklanak és idegen pályákon futnak. Ritkán hordozzák azt a köntöst, amelybe a világ öltöztette őket. A léleknek viszonylag legismertebb megnyilvánulásaiiban is találhatunk olyan titkos rugókat, amelyek az emberek figyelmét általában ki szokták kerülni.

Úgy látszik, hogy életünknek egyik alapvető élménye pl. a félelem. Ennek eltorzulása a féltékenység. Okának többnyire a szerelmet tartják, pedig ha a lélek eme nyavalyájának az elemeit szinte vegytani alapossággal és szigorúsággal külön választhatnánk, ritkán találnánk a lombikban a szerelmet, mint fő tényezőt, ellenben igen gyakran a fellázadt önérzetet, a megsértett hiúságot és a gőgös eszességet (HM: 258). Ezek akadályozzák meg rendszerint nemcsak azt, hogy nyugodtan éljünk, hanem azt is, hogy erkölcsi módon éljünk.

Általában ez az egész regény nagy erőfeszítés a mindennapi élet körülményeiből való kiszabadulásra s egy magasabb létsíkkal való kapcsolat teremtésére. Látszólag tele van olyan reflexiókkal, amelyek nem tartoznak szorosan tárgykörünkhöz, viszont annyira fontos jegyei Kemény világgképének, hogy nem látszik tanácsosnak mellőzni ezeket. Ezek az elszórt megjegyzések már hírt adnak a jövő nagy gondolkodóról, aki az erkölcsi cselekvések okairól és az erkölcsi élet magaslatairól hoz majd üzeneteket. Már itt is az erkölcsi világnak két ellentétes sarkát jelzi Camoens és Pedro Giron s a tragikus összeütközést az ellentétes világnézetek küzdelme idézi elő, a magasra törő vágyaknak a köznapi érdekekkel való szembenállása. Jelen esetben a cinikus hedonizmus a maga zömök hétköznapiasságával győz a magasfeszültségű idealizmus felett, de ez a győzelem csak látszólagos, mert Camoens neve mégis az idealizmus szárnyain emelkedett a halhatatlanságba.

Így érkezzünk el Keménynek ahhoz a regényéhez, amely etikai szempontból szinte a legfontosabbnak látszik s ez a *Gyulai Pál*. Hogy fontosságát megérthessük és eszméit megismerhessük, szükséges, hogy részletesen foglalkozzunk vele.

Gyulai Pált a hála „gyémánt-lánca” kapcsolta a Báthori-családhoz (I: 7). Ez az érzés úgy hatalmasodott el benne, mint a tavaszi mezőkben a vizek, amelyek kívülről alig látszanak, de már minden lépésnél előbukkannak. Hogy tetteit tisztán láthassuk, szükséges figyelembe vennünk ifjúkorának egy döntő lépését, amely belevitte őt Békési Gáspár lázadásába. A lázadás leverése után nemcsak pártütéssel vádolták, hanem — hamis kijelentések alapján — azal a szennyes váddal is, hogy Békessi hátrahagyott kincstárából nevezetes összeget elorzott. A közügyek igazgatója e miatt kínpadra akarta vonni. Báthori Kristóf váradi kapitány azonban, aki a vérbíróság elnöke volt, nem feledkezett meg a megtámadott becsület jogairól s alkalmat adott Gyulainak ártatlansága bebizonyítására, s miután ez megtörtént, rágalmozóját elmozdította hivatalából. Gyulaira ez a gyengédség mélyebben hatott, mint Báthori István kegyelme, aki néhány havi börtön után visszaadta szabadságát,

később pedig kitüntetésekkel halmozta el. Gyulai érezte és semmi körülmények vagy kísértések között el nem feledte, hogy Báthori Istvánnak a visszaajándékozott étellel, Kristóf házának pedig sokkal többel: a megvédett becsülettel adós (I:7—8). Ez magyarázza minden lépését és tettét, ez a szinte önmagából kilépő és önmagát végletekig hatványozó érzés determinálja sorsát egészen a befejezésig: a vérpadig.

Báthori Zsigmond a fejedelem Erdélyben. Vele szemben áll Báthori Boldizsár, a tömeg kedveltje, aki annál népszerűbbé válik, minél inkább közismertek lesznek a fejedelem jellemének árnyoldalai. Történik egyszer, hogy a szabadtéri játékok alkalmával Senno, az olasz karmester, olyan tisztelgéssel fogadja az érkező Boldizsárt, amilyen csak a fejedelemnek jár ki. Gyulai ebben a fejedelem iránti tiszteletlenséget látja és a tömeghangulat félreérthetetlen kifejezését. Sennót felelősségre vonja s mivel ez szemtelenül viselkedik vele szemben, börtönbe csukhatja, magatartásából pedig arra következtet, hogy Boldizsár nagyon is biztosnak érzi maga alatt a földet és úgy látszik, hogy a fejedelem-ségre vágyik. Senno bebörtönöztetésével akarja őt Gyulai nyílt állásfoglalásra kényszeríteni. Ezzel kezdődnek azok az események, amelyek végső fokon Gyulai tragédiájához vezetnek.

Gyulai érzi, hogy a dolgok, amiket elindított, végzetesek lehetnek. Az életre-halálra szóló hűség, amely Kristóf leszármazottjához, Zsigmondhoz köti, igazolni látszik elhatározásait, mégis elveszti nyugalmát s a kezdődő büntudat előre küldi hozzá követeit. Hogy nyugalmát visszaszerezze, történetírókat tanulmányoz, régi sorsokkal ismerkedik, magányos óráinak intím társa Svetonius. Érzi, hogy a zsarnokok és hízelgők kiemelkednek a történetíró sötét lapjairól, mint roskadt sírkövek alól éjfélkor a holtak szellemei s az elnagyolt vonalakból egész jellemek domborodnak elő éles plasztikával. Ezer bűnös árny rajzik körülötte, a Tiberiusok és Caligulák véres eszközei s a múlt följegyzett dolgait kiegészíti élénk képzelete. Előtte áll a Caesarok korának sötét szelleme, több arccal, mint a keletindiai bálványoké s ennek a százfejű szörnynek az alakja olyan kegyencek és udvaroncok vonásaiból tevődik össze, akiket Svetonius és a világvélemény megbélyegzett. „Száz ajak mozog alig hallható nessel, mindenik egy eszme által menti magát, mindenik a sors zsarnok törvényeiről szól, melyek midőn a viszonyok hatalmánál fogva megszüntetik akaratszabadságunkat, eltörlik a tulajdonitást és a bünsúlyt”. Gyulai bírálat alá veszi egész multját s nem talál benne semmit, ami őt ilyen bűnök mentegetésére felszólíthatná, mégis úgy rémlik

neki, mintha csak most látná át: az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el. „Ixion kerekéként forgott elméje; mert örökké azon hithez érkezett vissza, hogy egy vad fatalizmus uralkodik tetteink fölött”. (I: 69—70).

Gyulai néha szégyellte, hogy akár életét is kész feláldozni egy olyan elvért — az uralkodó hatalom védelméért, melynek bíborpalástját egy hígeszű ember (Báthori Zsigmond) „harlequin foltokkal tarkázza”: de ezt a gyengeséget kiüzte lelkéből Báthori Kristóf emléke, akinek becsületét köszönheti. Felülkerekedett benne a Zsigmond iránti rokonszenv, melyet — mint a szélvész a cserfát — gyakran megíngatott már az uralkodó viharos jelleme, de csak azért, hogy gyökereit még mélyebbekké tegye. Vannak szilárd emberek, akik valami finom önzésnél fogva a gyengeségben mindig a támasz szükségét látják s életüket megkoszorúzva hiszik, ha — mint a szőlőág a tökére — rájuk fonódhatnak egy szeretett lény gyarlósága. A nők és az uralkodók gyakran találtak már ilyen áldozó önzésre s ilyen módon volt önző Gyulai. (I: 236—237).

Midőn a fejedelemmel közölte a szenátus elhatározását, mely kevés szótöbbséggel Boldizsár halálát szavazta meg arra az esetre, ha bármit is elkövetne a fejedelem ellen, — végleg elvesztette lelke nyugalmit. Megállt körülötte az idő és villámokkal terhesedett, mint általában azokban a sorsdöntő órákban, amikor visszavonhatatlanul határozunk kell a magunk és a mások sorsa felől, amikor teljes súlyával érezzük lépéseink végzetességét és a felelősség elviselhetetlen terhét. „Három golyó mondott halált Zsigmondra, öt Boldizsárra” — ezek a sorsszerű számok lebegtek, lángoltak, susorogtak előtte. Érezte, hogy ha már a kormánytanácsban is három szavazat esik a fejedelem halálára, akkor a tömegben kétségkívül nagy többség kiált „véritéletet”. Nem szabad késlekedni: „Vagy tenni kell, vagy hitetlennek lenni bűnös hanyagsággal politikai nézeteihez, rokonszenvéhez, kötelességéhez. Igen, Báthori Kristóf a fogarasi rabok közül egy háládatlant mentett meg az erkölcsi mocsok bélyegétől, vagy egy ifjat, ki midőn szívében halált esküdött, a viszonyok átkos szövegénél fogva ígérete bevaltásául bűnre is kötelezte magát...” „Tenni, azaz rémitőt vétkezni” — ez a szándék állott újra, meg újra elébe. „Tűzbetűkkel függtek szeme előtt a gyűlés alatt elmormogott szavai: bár mit határozatok, kettémetszések Boldizsár életének fonalát. Minden szöglete szobájának és szívének visszhangozta e sorserejű szavakat. Gyulainak utóljára is kétség jelentésű szándékát értelmezni kellett volna, hogy tervvé alakulhasson. De visszaborzadt, mint egy földégett rémtől” (I: 240—243). A szabadakarat, a végzetszerűség, az élet két-

ségbeejtő mély talányai álltak előtte s a tudomány mindössze arra tanította, hogy „a világ színpadán fabábok játszanak víg és szomorú szerepeket” (I: 245). A több mint öt-éves forgatag egyre ismétlődő színmű neve: sors (I: 246).

Pomponace és Svetonius! — könyveitek miért olyan kétszínűek? — kérdi az elhatározás nehéz óráiban. Tizenöt éve forgatom ezeket a lapokat. A roskadó római birodalom korszakáról írt történelem eseményeket tár föl, melyek borzasztók és aljasak voltak. Miután a bűnök aknájában bolyongtam, rémképek, éjtszaka és fojtó levegő között, mennyire jólesett ismét kilépnem a föld zöld szőnyegére, ahol illatos volt a róna, tág és tiszta a látóhatár, lelket frissítő mind a szellő, mind a vihar. Akkor azt hittem, Svetoniusból ez a tanulság: van drágább kincs az életnél s ez az erény! És Pomponace! — mit hirdet könyved? Nem azt-e, hogy a kijelentésekre vetett horgony nélkül sem süllyed el a reményesség, szeretet, közboldogság és végtelen tökéletesedés kincseit hordozó gálya s hogy a bölcsélet különszakadva a teológiától s magát emancipálva is megoltalmazza önállóságunkat és a szabadakaratot? Félreértettem szavaitokat! A bölcsesség és történelem, az elmélet és tapasztalás alapja: nem sorozni bűn és erény neve alá a tetteket, száműzni a tulajdonítást s az események igazi okává a sorsot tenni meg! (I: 246). A hűség nem az erény monopóliuma, hanem közös jog, melyben ég és pokol igazságosan osztozott, midőn a mindenség meghasonlott és különvált (I: 249). — Így jut el lassan Gyulai a legvadabb fatalizmushoz és pesszimizmushoz s az ezekhez való megérkezése annál bizonyosabb, minél tisztábban átlátja, hogy az eseményeket megváltoztatni, visszafordítani nincs módjában s bármilyen paradoxonnak hangzik is, azok — bár tőle függenek — mintegy különszakadtak tőle, egy más dimenzióban peregnek, amivel ő semmi kapcsolatot nem tud tartani, ki van szolgáltatva nekik. Rádöbben arra is, hogy milyen szörnyű terjedelme van ennek a szónak: h á l a, „hogyan egyedül megkötheti a szív két kamráját, uralkodhatik a vér és nedvet felett, szétronthatja az erény keskeny sorompóit, a bűn mér földköveire tűzheti ki hódító zászlóját, gyermekjáték-ként szórhatja el azon kincseket, melyekért támadott, és a rokonszenv s kötelességérzet talapjairól zsarnokkénnyel, mint a többi szenvedélyek, tűzi ki az élet irányát, az akarat végcéljait” (I: 250).

A bűn felé tántorgó lélek küzdelmeit mutatják ezek a gondolatok és a sarkaiból kifordított élet vonaglását. Ha lelünkben olyan elhatározás született meg, mely jellemünkkel, cselekvéseink eddigi formájával ellenkezik ugyan, de a viszonyok ránk kényszerítik s valami fennálló hatalomtól

kapva táplálékot, némileg csakugyan jellemünk alap-szerkezetéből következik, — ha bünt kell merítenünk éppen abból a kútforrásból, ahonnan mostanig erény fakadt és vágyaink, amelyek eddig örökké szelid szellemekkel társalogtak, hirtelen egy démonnal találkozunk s ennek éppúgy megértik csábítását, mint ahogy amazoknak felfogták igéreteit: természetes, hogy az életnek ilyen „napfordító” pontján mások számára alig létezzünk, — mondja Kemény, — dolgainkat gépiesen végezzük, lelkünk nincs jelen sem kötelességeinknél, sem szórakozásaink alatt s ha a rohanó élet és a tülekedő világ magányunkba visszalépni nem enged, szenvedélyünket magunkba zárjuk s belső küzdelmeink zajával tartjuk ébren, hogy elhagyott órákban, virrasztások között, a megszakított fonalszálokon szője tovább gyötréseit (I: 261).

Mindenesetre Gyulai erkölcsi tévedése ott válik egészen nyilvánvalóvá, amikor ő maga is meg meri fogalmazni önmagának: hálája a Báthori-család iránt oly nagy, hogy magát bűnre is kötelezettnek érzi s ezek a szók: „tenni kell!”, gyakorlatilag annyit jelentenek, mint fölingerelni a gyanútlan Báthori Boldizsárt, hogy a fejedelem elleni törvénytelen tetteivel a bosszúálló igazságnak vérbíráskodásra mielőbb alkalmat adjon (I: 262).

Komor tervei a *kötelesség alakját felöltő bűn felé sodorták*. Rögeszméjévé vált megmenteni Zsigmondot s ez a rögeszme nem engedte, hogy tisztán lássa a valóságot, ami korántsem volt olyan sötét Zsigmondra nézve. Mit tehetett? Hálája Kristóf vajda iránt, ez a lerovandó nagy adósság, folyton arra emlékeztette, hogy Boldizsár megbuktatásában neki kell az eszköznek lenni. Elhatározásával már tisztában volt, de a kivitel eszközeivel még nem. Hogy itt a siker a tett gyorsaságától függ; ez lett meggyőződése és ostora. Százszor is lefestette önmagának a fogarasi börtönt, a becsületét megbélyegző vádakát s a megaláztatást, mely elkerülhetetlen lett volna Báthori Kristóf nélkül, százszor is elismételte az okokat, melyek egy férfit, aki a trónnak meggyőződésből híve, a döntő percben végletekre is felhatalmaznak, százszor is elképzelte a fejedelmet száműzetésben, fogságban vagy a vérpad lépcsőinél s ilyenkor minden vércseppje ezt kiáltotta: most rögtön tenni és áldozni kell, — de egy ösztönszerű borzadás mindig visszatartotta a keserű pohár kiürítésétől (II: 91—92). Valami csodára várt, ami a felelősségtől megmentené, bár tudta, hogy minden erőfeszítése hasztalan, „a végzet soha egy martalékot sem bocsátott el”. Jelleméből, a Báthori-házzal való viszonyából és a kötelességre, hálára vonatkozó rigorózus felfogásából önként következett az a szerep, melyet a „bűn” szóval bélyegzett meg s ezt a szerepet úgy látta kiformalódní saját életéből, mint ahogy a már-

ványból a művész vésője alatt lassanként előtűnik sivár jellemével megrendelt munkája: Cloto, Megara, vagy valami sötét alak Dante poklából (II: 95). Elfogadta a bűnt, ez ténynek látszott előtte, kikerülhetetlennek tartotta Senno megöletését Boldizsár színvallása érdekében. De azért ismételen felmerültek előtte a kérdések: nincs-e joga más belátásnak átengedni magát? „Mindig csak a szándék sivár arcát lássam-e magam előtt?... Féltékeny hitvestársam vagy-e te tett, kivel midőn összeesküvém, nem szabad többé az örömeikkel kacérkodnom? — Sötét arcú tett, tudd meg, hogy nem egészen tied Gyulai. Életem háromnegyedét szívesen odavetem a bűnbánatnak, — de negyedrészt, lármás lelkiismeretem dacára, az éj lámpái mellett sáppadó s hallgató munkásságnak lesz szentelve. Így akarom. De te bűn szintén akarod, hogy végrehajtsam a szövetséget veled. Természetes igazság. Azonban mit, hogyan és miként tegyek: ezek fontos s eldöntetlen kérdések... Ajtóm előtt áll valaki s találkoznom kell vele. A bűn ez. Szíve, melytől vérforgása, élete függ: titok. S ki láthat be e rejtélyes jelenet szívébe, oda, honnan igazolva volna ő? Senki! Megírják krónikáitokat, népek, hogy a hazugságnak sok oltárai legyenek; az álerények hősei imádtatni, az álbűnök martalékai még szánatni sem fognak. Hogyan merészeltem is néhány lapot írni... történetekről, dicsőségről és gyalázatról? Ki emelte fel a tettek rejtett okainak Isisfátylát? Én bizonyára nem s mégis bíraskódtam erkölcs és szándék fölött az avatatlanok könnyelműségével" (II: 134—135).

Gyulai Pál — bár túlzó, regényes s bátran lehetne mondani: bűnös módon ragaszkodott Kristóf vajda leszármazottaihoz s ez a rajongás gyakran kiemelte sarkaiból jellemét — vérmérsékleténél fogva inkább a tétovázás, mint a tett, inkább a belső küzdelem, mint a cselekvés embere volt. De éppen az ilyen egyéniségeknél fordul elő legtöbbször, hogy ingadoznak a cél előtt, de szilárdak a célnál, hogy hegyeket mozdítanak meg, míg egy lépést tennének, de ha a kockát már elvetették, aránylag hidegek minden előre látható vagy véletlen eseménnyel szemben. Amikor elhatározása végrehajtására az utasítást visszavonhatatlanul megtette, rögtön hideggé, komorrá, makacssá lett, nem örült, de fájdalmat sem érzett, „magát gépnek tartotta, mely halálos golyókat szór, a nélkül, hogy ha egyszer megindított, föl tartóztathassék s a nélkül, hogy a tulajdonostól szétötörve vagy híven óvatva, érezhessen valamit az apró gond vagy rongáló szeszély miatt. Ily tulajdonosnak képzelte személye fölött a sorsot" (II: 235).

Tragédiájának utolsó felvonása akkor kezdődött meg, mikor be kellett látnia, hogy Senno megöletése semmiféle

merényletre nem ragadja Boldizsár grófot s így tettéről lefoszlott minden, ami legalább politikailag igazolhatta volna s csak az maradt rajta, ami bűnné bélyegezte. Gyilkossá vált, semmi egyébbe. Minden motívum, mely célja felé társította „csak fénymáz volt, melybe a sátán takarta csábítási tervét, hogy ragyogjon az, míg elvakít” (II: 244). Szörnyű tette a félreismert kötelesség ballépése volt. Persze, a bűn a maga igazi alakjában csak a „lelketlen” embereknél tűnik elő. A mélyebb kedélyűek kettős büvölet alatt vannak: a megkísértetésekor valami nemesebb, kiengesztelőbb jelet találnak a bűn arcán: a bukás után pedig még a gyengeség jeleit is a romlottóság bélyegének tartják rajta. Gyulai, mihelyt magában volt, Sennóra gondolt és lelkiismerete elítélte zsarnokul s nem egészen igazságosan. Lelkiismerete, ez az álokoskodásoktól megvesztegetett bíró, soha nem akarta elhinni, hogy a bástyabörtön foglyát azért ölette meg, mert Boldizsárt törvénytelen ségre kellett izgatni a Kristóf háza iránti hála miatt. Hasztalan volt minden érvelés és védekezés, a lelkiismeret kérlelhetetlen maradt: „Jó barátom! te őrvöngsz s azért képzeled ily költőinek, ily vadregényesnek tettetted. A dolog másként áll. Te megöletted Sennót boszszúból, úri gőgöd nem tűrheté egy póremlernek szítkait. Te kényes nagy úr vagy és vérengző nagy úr. A te szelmed Tiberius vagy Caligula valamelyik kegyencéből költözött Zsigmond kegyencébe. Én elhiszem, hogy Agrippinát és Nero anyját is te gyilkoltattad meg... gonosz lény vagy te s bár mint szabadkozol, elkárhoztál” (II: 304). Így ítélte az elhagyott órákban lelkiismerete. Az elfogult, kínzó és csökönyös autoszadizmusba mámorosodott lelkiismeretnek természetesen soha nincs egészen igaza, de hibás véleményei mégis csalhatatlanoknak látszanak. Így nem lehet élni s az ilyen sejtelmektől megzavart élet készen áll a feltartóztatlan szétesésre. A halál már csak irgalom számára.

Gyulai tragédiája szinte már az első perctől kezdve elkerülhetetlennek látszik előttünk. Hite a fatalizmusban, Kemény Zsigmondnak ez az engesztelhetetlen és konok meggyőződése, nem engedi, hogy elhajoljon a megkezdett úttól és természetesen jelleme is köti ehhez. Tragédiája a félreértett és túlméretezett halából következik. Ez a hála már szinte patológikus és semmi rést sem nyit etikai eszmélkedésre, mely talán kideríthetné előtte, hogy bármilyen magas eszmény a hűség, nem lehet a javára dönteni, ha egy még abszolútabb értékkel, az étellel kerül összeütközésbe. Gyulai a legaljasabb és legszörnyűbb bűnnek tartotta a hállatlanságot, egyenes jelleme azonban a hitszegéstől való irtózás által egy még nagyobb bűnre nyert lendületet, amin a körülmények alakulása és a sötétben dolgozó (politikai)

erők miatt nemcsak biológiai léte, hanem etikai személyisége is széttörött.

Gyulai sorsát kikerülhetetlennek kell tartanunk azért is, mert Kemény a legtökéletesebb képet adja Báthori Zsigmond jelleméről, akitől élet és halál függött abban az időben Erdélyben. Kemény azt mondja egy helyütt: „Midőn tudsz készíteni oly horgonyt, mely a tengertajték közé fúródva, s a hullámok sötét fürteihez kapaszkodva megállítja a hajót: akkor támaszkodhatol az elvtelen, de érzékeny lények fölött befolyásodra. Ők mindig rabok ugyan: de a tied s a véletlené együtt. És ki hozná kétségbe, hogy legnehezebb a véletlennel osztozni megcsalás nélkül?” (I: 205).

A fejedelmen a monománia legveszedelmesebb fajtája uralkodik, az a monománia, melynél fogva addig törekszik valaki az embereket bizonytalanságban tartani saját jelleme felől s addig kever legtermészetesebb érzései közé mesterkélteket, míg utoljára én-je saját maga előtt is megfejthetetlen talánnyá válik. A kierőszakolt ellentétek miatt megtárogulnak s lassanként szétszakadnak azok a finom kötelékek, melyek egy ilyen ember eszméit világnézetéhez, elhatározásait elveihez, vágyait hajlamaihoz, érzéseit érzületéhez csatolták, megszűnik a lélek összhangja, teli van rövidzárlattal s ha a központ kialszik, az elfáradt lélek részeinek központi gravitációja kihagy és a tomboló zürzavar felett uralkodni kezd az ön maga iránt kétségbeesett jellemnek az az őrjöngő szenvedélye, mely végletről-végletre rohan, a változatosság üres és apró örömeiben keres kárpótlást örökre elvesztett nyugalmaért. Nem találja helyét a világban, minden meg-lévő állapotot és helyzetet gyűlöl, sorsa és rendeltetése felől örök kétségben él. Olyan szerencsétlen, mint amilyenek a vándormadarak lennének, ha a hideg ősz szelei felébresztenék bennük az elutazási vágyat, viszont az Isten meleg égálat nem teremtett volna. Határtalan önzés és gyógyíthatatlan kisebbségi érzés ötvözete ez az ember. A csalódásokból nem azok mézét, a tapasztalást, hanem azok fullánkját, a csüggedést nyeri. Oriás, mint a tenger fölé magasodó hegyek, de mindenki, aki körülötte evez, látja, hogy gyökerei elmállottak, öblei kitágultak, homloka ingadozik (I: 206—211).

Az ilyen ember nem tud biztos kapcsolatot tartani az élet igazi értékeivel, talán nem is azért, mintha néha, világos pillanatokban nem ismerné fel ezeket, hanem mert valamikor végképpen elromlott benne valami s a megbillent egyensúly helyreállítására nincs ereje. Értéktudata egészen hiányos és összezavart, éppen ezért közelében csak annyira lehet biztos az élet, mint az összeomlani készülő házak árnyékában. Gyulaiban kialakult értéktudat van. Hatalmas

tévedése ellenére is etikus jellem. Küzdelmei és bukása két határos, de nem egészen koordinált értéknek egy folyton súlyosbodó érzés miatt történő felcsereléséből származnak. Zsigmond ellenben nem emelkedhet az etikus élet magaslátára még legtisztultabb pillanataiban sem, mert benső küzdelmei nem rendezik benne az értékeket, ezek csupán egy önmagába zárt, önmagával meghasonlott, talajtvesztett ember tajtékozásai.

Úgy látszik különben ennek a regénynek az alapján, hogy Kemény a hiúságot tekinti az erkölcsi életre törekvő ember egyik legnagyobb ellenségének. Ez az a tulajdonság, amely legjobban kompromittálhatja az embert az étosz irányában. Ennek illusztrálására bemutat egy embert: Sennót, akinek egész lényegét a regényes kalandok és a dicsőség utáni sóvárgás alkotta. Huszonnégy óráig gályát vont volna, hogy két percig tapsolják. Jellemének alapanyaga a hiúság s ebbe van mintegy beleágyazva minden többi tulajdonsága. A hiúságnál pedig lehet az alvilágban sok „rosszabb kedélyű daemon”, amint Kemény megjegyzi (I: 35), de kártékonyabb egy sincs. Az ilyen jellem végletekben mozgó és a dolgokat sohasem valódi jelentésükben fogja fel, hanem úgy, ahogy a hiúság által átszínezett lelkületén keresztül ömlenek. Ez a lélek sivár és materiális s ezen a tikkasztó materializmuson a legszebb érzések sem tudnak rést ütni, jöjjenek bárkitől és bárhonnan. Bár mindent magához sodor legközöségeőbb hiúsággá aszalódott becsvágya, de el is nyel minden sugarat, mint a fekete szövetek. Az ilyen jellemek vagy egyáltalán nem látják meg a mélységeket, vagy ha belepillantanak, azonnal bele is szédülnek. Vannak jellemek, amelyeket — mint ahogy a vadállatok a halottat nem szaggatják szét — a sors csak azért kímélt meg, mert élet és mozgás nélkül talált (I: 322). Ezek közé tartozik Senno. Kemény hosszan és komolyan jellemzi, nyilván nem azért, mintha nagyon értékesnek találná, hanem mert ez a hedonista, materialista egyéniség az emberek túlnyomó százalékának reprezentálója. Etikai magatartása teljesen negatív.

Kemény Zsigmond álláspontja ebben a regényében a leghatározottabban fatalista és determinista. A szabadakarat? Csupán illúzió. Különben az a helyzet, hogy ilyen illúziókkal teleaggatjuk az életünket. Azt hisszük például, hogy Isten az embert tökéletesedésre teremtette. Ezzel szemben kétségtelen igazság, hogy mindazok a jelenségek, amelyek az emberiség fejlődését látszanak bizonyítani, egészen viszonylagosak s a mai ember, mint etikai lény, lényegét tekintve, úgy t. i., ahogy a morál, valamint a természeti és pozitív törvények gátlásaitól mentesen elhatározásokban, sőt, de a körülmények miatt kivihetetlen tervekben megmu-

tatkozik, — nem haladta meg a neandervölgyi embert. Aki bölcsen gondolkozik, az előtt világos, hogy húsevő állatok vagyunk s leginkább saját fajunkra van szájizünk és étvágyunk. A civilizáció lehetetlenné teszi, hogy fogunkkal rágjuk egymást, fogainkat tehát a nyelvünkkel helyettesítjük. Írgységünkkel emésztjük egymást, mivel a gyomrunkkal nem tehetjük ezt. Valószínű, hogy egy kicsiség kellene csupán, a törvényeknek egészen enyhe meglazítása s mindaz, amit a civilizációtól kaptunk, széthullana, visszazuhannánk az ősi mozsárba, amelyben először törtek meg és kavartak össze. Az „emberevés” belső folyamatát a szenvedélyek életének mondjuk, külső megnyilvánulásait pedig világtörténelemnek. A tett Kain és Ábel óta ugyanaz, csak az eszközök finomabbak. Különben a két testvér esetével elmondtuk fajunk történetét egészen az utolsó ítéletig. Minden, amit a krónikák följegyeztek s még följegyeznek, csak variációja ennek a régi mesének. Nincs semmi új a Nap alatt. A változás legfeljebb annyi, hogy egyre nagyobb halomban hever körülöttünk az összetört csont és egyre bővebb patakokban ömlik a vér. (V. ö. II: 18.)

Mindezeket Gergely diákkal, a kicsapott iskolamesterrel mondatja el Kemény, de valószínű, hogy ő maga is sokszor volt olyan hangulatban, amikor gondolatai ilyen vígasztalan konklúziókba jutottak. Az emberiség civilizálódhat ugyan, de ez mindig csak külsőséges lesz, erkölcsi téren haladás nincs, történelmünk eddigi része legalább is ezt mutatja s nincs semmi okunk arra az optimizmusra, hogy a következő fejezetek mást mutatnának.

Végletekben mozog és ellentmondásokba jut. Ez különben elég gyakori nála. Egyik szereplőjével ezt mondatja: „Az én vallásom egy púpos nő, mely meggörbödött, szünetlen a föld göröngyei közt keresvén kincseket. Feje nem nyílik égbe, fürtein nincs csillagkoszorú. Neve: siker e bánatvölgyben...” Másutt ezt olvassuk: „Kinek nincs feje fölött ég, lába alatt pokol, keblében lelkiismeret: csak gúnyból kérdezősködik ama titkos összefüggésről, mely porhüvelyeket a szellemvilággal, tetteinket a gondviselés irányával és életünk gyöngé mécsét a csillagok örök fényével folytonos viszonyban tartja” (I: 200). Az ilyen megjegyzéseknél érezzük, hogy felszakad a felhő és napsütés ömlik el ezen a komor világon: a hit és a remény.

De tovább kell mennünk a leszámolásban, mert Kemény ebben a regényében annyi mindent elintéz, hogy alig lehet nyomon követni. Hiábalónak tartja a bölcselkedést is. Ha azt az olajat, amely mellett Chaldeától Magyarorszáig a legkülönbözőbb helyeken virrasztottak a bölcsék, egy csomóba önthetnénk, „oly nagy tenger válnék, mekkora az

özönvíz volt, sőt féltő, hogy az új Noe ez áradatban úszván bárkájával soha még az Araráthegy tetejére sem köthetne ki s mégis... mily keveset nyertünk a bölcsek mélységes vizsgálódásai nyomán a gyakorlati élet számára? (I: 348.)

Illúzió a boldogság, legalább is az a boldogság, amit ezen a földön remélünk megtalálni. Nevetségesek azok az ábrándozók, mondja Kemény, akik ebben a világban, ebben a romvárban keresik a boldogságot, keresik a gyönyörűen színezett freskókat, amelyek a monda szerint csarnokait ékesítik. Ezeket a képeket rég letörölte az idő. Az aranykor eltűnt s azóta ez a pompás épület, melyet világnak nevezünk, dűledezik (I: 369).

Illúzió a szerelem is. Ha lelép a földre: elpiszkolódik, ha pedig nem akar a földön járni: nehezen tud hegyeket mozdítani. Az ú. n. eszményi szerelem pedig hasonlatos a levegőhöz: bizonyos magasságon felül éppúgy fúlaszt, mint az aknák, vagy a mocsarak gőze. S a nők? Az erkölcs doktrinér papjai olyan kötelességeket szabtak eléjük, amelyek a nőnem természetével ellenkeznek. Szívünk mellé még aranyrudakat, gyémánt-diadémot, rubint-övet, egész királyi kincstárt adhatunk ajándékba, mégis „a néMBER HÚ nem lehet. Ez összeférhetetlen ideges nedvalkatával.” Csak egy mákszemnyi úrt áshasson az unalom a te szívedben, asszony, „szíved tüstént oly buborékkönyűvé változik, hogy az erkölcs tengelyeiből minden szellőre kilebben” (I: 380).

Ifjúkorunkban szép álmaink vannak az örök szerelemről, ezeket az álmokat azonban hamarosan meghazudtolja a tapasztalás és kineveti az élet. Az évek eltörlik az érzelme kultuszát és a hideg észnek csak egy álma van s az is távoli, elérhetetlen: a halál utáni dicsőség. Pedig olyan nehéz ábrándok nélkül élni! (I: 51—52.)

Van néha úgy, hogy az önfeláldozás is illúzióknak látszik előttünk. Másokért vérünket ontani örömmel és bármikor, — ebben van valami magasztos, de van valami megalázó is. Úgy tekinteni életünket, mint egy mécset, melyet meggyújtunk s elégetünk, hogy világa által a veszélyek sötétjében útát és menhelyet találjanak azok, akik szívünknek kedvesek, — ez egyszer önzetlenségnek, nagynak, magasztosnak, máskor csekélységnek tetszik, a szerint, amint beállitottságunk éppen patetikus vagy hétköznapi (I: 145).

Keménynek ez a regénye etikai szempontból ott emelkedik a legnagyobb magasságba, ahol az erkölcsi tettekről elmélkedik. *Az élet igazi értékeit az erkölcsi cselekvésekben pillantja meg. Ezek a lélek betűi* (I: 14). Értéküket a szándék határozza meg. A lélekbe nem láthatunk be, ahol a szándék lakik, de az eredmények érzéseinkhez tapadnak, láthatók, érezhetők, súlyuk és alakjuk van. Következményeikben vál-

nak nyilvánvalókká. A cselekvéseket azonban kénytelenek vagyunk konkrét következményeikben szemlélni, nem pedig a halhatatlanság jegyében, hiszen a halhatatlanság alig egyéb, mint „a hiúság rögeszméje”. A tetteinket követő erkölcsi eredmény nem mindig mutatja erkölcsiségünk valóságos értékét, mert egy cselekvés lehet sokkal több, mint amilyen valóban, ha a kedvező körülmények szinte meghatványozzák súlyát és vizont: az a szerencsétlenség, amit tetteink okozhatnak, nem mindig mértéke aljasságunknak, hiszen „egy véráztatott kéz sokat különbözik a másiktól” (I. 203). Bármennyire paradoxonnak hangzik, mégis úgy áll a dolog, hogy az elégtelen erkölcsi cselekvések következményei: a büntudat és a lelkiismeretmardosás, ezek a prométeuszi keselyük, mindig azokra csapnak le, akikben él az erkölcsi *minőség* fogalma, tehát akik emberi megítélésünk szerint az erkölcsi életre rendeltettek. A gyilkos a gályát tartja a legsúlyosabb bűnhődésnek, holott azok, akik *jó célból* vétkeztek, sokkal nagyobb szenvedésekhez vannak láncolva. „Kegyetlen bíró a gondviselés és fegyelme aránytalan; mert a lelkiismeret csak nálunk Ixion izzó kereke, a sátán cimboráinál pedig megszűnik égetni és örökké visszagördülni” (I: 147). Az erkölcs útjain való járás nem könnyű és az erkölcsi ember kénytelen ezen a földön örökös pokoljárásban élni, — amint Halasy-Nagy József mondja. Kemény szintén tisztában volt azzal, hogy éppen a „prométeuszi keselyük” és a lelkiismeret örökös készenléte teszik lehetővé számunkra, hogy a hétköznapi dolgoknál nézzünk nagyobbakra is, hogy a *van* világán túl megpillantsuk a *kell* világát és legyünk a „vágyakozásnak túlsó partra küldött nyilai”.

Kemény következő regénye, mely szempontunkból számításba jöhet, az *Özvegy és leánya*. Voltaképpen tárgya ismét csak „az emberi természet, melyet titokzatos szálak kötnek össze a tőlöttünk uralkodó erkölcsi világrenddel, különösen a szenvedély hatalma, mely a romlás és pusztulás szellemét hordja önmagában”.¹⁹ Elöttünk áll a vallásos rajongás a maga végtelenen eltorzult, fanatikus formájában s tanúi vagyunk, hogy ez miképpen irtja ki „a női kedélynek legmagasztosabb erényeit”. A végzet itt Tarnóczynében találja meg legkérlehetlenebb eszközét, akit türelmetlen kálvinista hite, elfojtott szenvedélyei, zabolátlan bosszúvágya ösztökélnek szakadatlanul arra, hogy tönkretégye a Mikeseket, akik leányát, Sárát, elrabolták. Tarnóczynéből teljesen hiányzik a kereszténység vezető értéke: a szeretet; felekezetéből és az ótestamentumból csak a kegyetlenség szellemét szívta magába. Péterfy Jenő azt mondja róla, hogy szinte kézzel-lábbal törí

¹⁹ Papp Ferenc i. m. II. 268.

magát a katasztrófa felé.²⁰ Kemény erős vonásokkal jellemzi őt. Vannak emberek, mondja, akiknek kedélye a romok közül kiásott pergamenttekercshez hasonló, melyről ha egy írást lehántanak, alatta egy másikat fedeznek fel, különböző jegyekkel, nyelvvel és tartalommal. S vannak emberek, akik érzéseiket egy ideig a szenvedély magas hőfokán izzítják, de aztán leszállnak annak bűzhődt kloakáiba. Ilyen volt Tarnóczyné (VI: 331—332). A hit úgy összekeveredett benne a képmutatással, hogy ő maga sem tudná a szerep és valóság határát kijelölni. Megvan benne a XVII. század legjellemzőbb szenvedélye, a vallási rájongság és a puritán erkölcsök torzgyümölcse, a képmutatás. „Amint Kálvin megégette Servetet, ő is szeretné az öreg Pécsit s a szombatosokat máglyára küldeni”.²¹ Mindennapi tápláléka s életének egyetlen célja a bosszú és nem törődik vele, hogy egyetlen leánya is áldozatul esik ennek a rögeszmévé merevedett féktelen akaratnak. Valami olyan döbbenetes hatalommá növekszik benne ez a szenvedély, hogy amikor a fejedelem megkegyelmez a Mikeseknek s amikor éppen ezért terveinek teljes összeomlását kell megélnie, ezt nem tudja túlélni s az ünneplő Mikes-ház előtt holtan esik össze.

Tarnóczyné sorsával egyidejűleg bemutatja Kemény Tarnóczy Sára és Mikes János tragikus szerelmét. Tarnóczy Sárában Beöthy Zsolt a kellembeli kiválóságnak az egyetemessel való harcát látja.²² Papp Ferenc pedig túlzott önérzetével és szigorú erkölcsiségével magyarázza tragikumát. „Egy szavával megmenthetné Mikes Jánost, ha meg tudná vallani, hogy boldogságról álmódott rablójának ércmellén, de nőisége tiltakozik ellene. A mily olthatatlan szerelme, ép oly erős akarattal küzd ellene; nem tud sem feledni, sem a viszonyokkal megalkudni. Ez az emésztő küzdelem teszi alakját magasztossá, egyúttal ez adja kezébe a gyilkos tört. Bukásában a költő a lemondó szerelem mártírját koszorúzza meg.”²³ — Mikes János sorsa viszont egy könnyelmű ígélet miatt teljeseedik be. Szerelme egész életét betölti, lovagi elvei azonban elháríthatatlan akadályokat állítanak eléje. Adott szava kényszeríti lovagiatlan tette, majd lemondásra. Erről a rosszul alkalmazott erényről mondja Kemény, hogy „az élettörténet végzetes iránya e tartalmatlan nagylelkűséget szigorúbban szokta büntetni a hűtlenségénél.”

Ezeknek a sorsoknak a bemutatása közben időnként megáll Kemény s elgondolkodik az emberekről, az élet nagy kérdéseiről, bűnről, halhatatlanságról. Megállapításai elég

²⁰ Péterfy i. m. 152.

²¹ Papp Ferenc i. m. II. 276.

²² Beöthy Zsolt: *A tragikum*. Bpest. 1885. 20.

²³ Papp Ferenc i. m. II. 270.

csüggesztőek. „Polyva az élet, kihullott tartalma, hadd hajtsa a szél ide-oda!” — mondja egy helyütt (VI: 183). Eltűnődik az emberen s megállapítja, hogy akik csak egy kicsit is ismerik az emberi lelket, tiszta fogalmuk van ennek a léleknek a dialektikájáról, mely a kötelességek összeütközésekor hamar talál feloldozást az aggódo lelkiismeret számára (VI: 259). Legalább is a legtöbb esetben így van. Vannak szerencsés természetű emberek, akik az élet gyorsan evező hajójában csak a parton elvonuló tárgyokról veszik néha észre, hogy haladnak. Nem néznek a hullámokra, melyek emelik őket, sem a messzeségre, amit hátrahagynak, sem a kikötőre, melyhez közelítenek (VI: 18—19). Az ilyen emberek hagyják elzúgni maguk mellett az életet s azon semmit sem alakítanak, önmagukat s a sorsukat nem kívánják formálni, életfeladatokat nem látnak, nagy optimizmusukban mindennel meg vannak elégedve, csak megtartják az életet, de semerre nem mozdítják, áll körülöttük a levegő s ha a halál lecsap egyszer rájuk, valószínű, hogy elhomályosuló retinájukon mégis a rémület tükröződik, mert ebben a pillanatban a sztatikus állapot megszűnik és késői felismerések világosodnak meg a kialudni készülő tudatban.

Ezer apró szál köti az embert az élethez, még akkor is, ha a nagyobb kapcsolatok már szétszakadtak. Hiába oltod ki a házi tüzet, élni fog szívedben annak melege. A lemondás csak hamu, mely égő parazsat takar. Végre is kinek sikerült teljesen elfeledni a világot, ha kilépett belőle? A csillag, amely fenn ragyog, a végtelen levegőjeget juttatja eszünkbe, az ég a felhőt, mely a hegyek fölött elhalad, a hegy a völgyet, ahol a pacsirta énekel, az ének a tavaszt, a tavasz a zöld kertet s a kert a kicsi virágot, melyet a gyermek leszakít, a leány ápolt, az anya ültetett és az apa munkás keze vont termőfölddel körül: s előtted áll a család! Hova lett a lemondás? Dobd fel a követ s az visszahull a földre! Hagyj el mindent és kövess engemet! — szól az Ige. De a mindent odahagyni könnyű, *feledni* nehéz. Messzebb távozzunk lábunkkal, mint lelkünkkel s ez az eredeti bűn (VI: 166).

Milyen rövid az élet! Legjobb volna megfogadni a bölcs tanácsot: *carpe diem!* „Quid sit futurum cras, fuge quaerere, et quem fors dierum cumque dabit, lucro appone . . .” — ahogy Horatius mondja. Az ember azonban nem tudja megfogadni ezt, hanem töretlen utakat akar vágni a végtelenbe. Pedig milyen hasztalan dolog vágyainkat a távoli jövő felé eregetni, sőt, még a holnappal törödni is egészen hiábavaló. Milyen nevetséges lehet a vakondok napimádása, vagy a kérész álma a halhatatlanságról! Mivel vigasztaljuk magunkat? Vigasztaló-e, ha azt mondjuk: mindnyájan halandók vagyunk!? Pedig egész életünkben csak ez érdemel említést (VI: 304).

Minden más: hiábavalóság. Csakhogy ki tudna megnyugodni ebben? A lemondásból kisarjad a remény, mint ó sírok földjéből a virágok s ez a remény azzal vigasztal, hogy mégsem vagyunk teljesen hiábavalók ezen a világon, célunk és küldetésünk van, amint ezt a mindnyájunkban közös erkölcsi érzés tagadhatatlanul bizonyítja. Ha ez nem volna: az emberiség nem tudná magát fenntartani s az erkölcsi rend kihaltával fajilag is kihalna — mondja Kemény (VI: 353). Éppen itt emelkedik Keménynek ez a regénye a legnagyobb magasságba: biosz és étosz szétbonthatatlan egységének megpillantásában.

Ugyancsak a XVII. századba vezet bennünket Kemény legnagyobb regénye: *A rajongók*. Ez a század „izgatottan kutatta az embernek Istenhez, a végtelenség urához való viszonyát s mély vallásos meggyőződéséért, mint az emberi életnek legnagyobb értékéért, mindent feláldozott.”²⁴ Kemény azt mutatja meg itt, hogyan lesz a vallásos hit a legtisztább erkölcsiség forrása, de azt is, hogy miképpen lehet a szenvedélyek áldozata s miképpen lesz egyeseknek vagy millióknak áldásává vagy átkává. Az események Pécsi Simon szombatos főúr és Kassai István kancellár körül alakulnak ki. Kassaiban, akár csak Tarnóczynében, minden akarat egyetlen célra összpontosul: a szombatosokat kiirtani, mindenekfelett pedig Pécsi Simont tönkretenni. Hogy az eszközökben nem válogat, az természetes. Egyáltalán nem érez lelkiismeretfurdalást, hogy Laczkó István szombatos papot földönfutóvá teszi, miután előbb a jobbagysorba való visszataszítás kilátásba helyezésével kiforgatta sarkaiból jellemét és áruelővét. Tervei azonban mégsem válnak valóra, mert bár a szombatosokat szétszórja és Pécsit tönkreterzi, de a szombatosok balázsfalvi gyűlése alkalmával fogadott fia, Elemér, is életét veszti.

A regény kristályosító központja Pécsi Simon személye. Ezt az embert, aki a porból emelkedett a legnagyobb állami méltóságra, „rendkívüli szerencséje hiúvá, roppant vagyona fényűzővé tette, de mindkét gyengeségét enyhítette tudományszeretete, költői kedélye s finom ízlése”.²⁵ Mint minden korban és minden műveltség mellett számosan, ő is rabja volt az előítéletektől kezdve száz, meg száz olyan benyomásnak, melyek érzéseink felett az értelem és a szabadakarat leigázásával uralkodnak s „melyeket mi, hogy még sötétebb titkokkal keverjünk össze, a delejes erők működéséből igyekszünk megmagyarázni” (VII: 81). Pécsi kétségtelenül erényes életre volt teremtve, de „a viszonyok nyomása miatt” bűnössé lett. Családját a bűnnel akarta megmenteni, becsületét a bűn

²⁴ Papp Ferenc i. m. II. 355.

²⁵ Papp Ferenc i. m. II. 358.

veszélyes eredményeinek elhárításával. „Helyzetünk által gyakran elítéltetünk; *helyzetünkben van sorsunk és bűnünk*” — mondja Kemény (VII: 139). Pécsi csak a balázsfalvi gyűlés után veszi észre a teljes összeomlást, holott szinte tudatosan ment sorsának elébe. Az események végén megtörtén így beszél leányához: el van tévesztve életünk, de nem azért, mert a hatalomból kiestem, hanem mert alacsony származásom ellenére hatalomra törekedtem s mert ismeretek után szomjazó lelkemet kincsekkel akartam kielégíteni. Átléptük a számunkra kijelölt sorompót s *a boldogság feltételeit felcseréltük a világi szerencsével*. Pécsi akkor tévesztette el életét, amikor olyan feladatra vállalkozott, amelynek kivételére egyáltalán nem lehetett alkalmas egyéniségénél fogva. „Ő, a tudós ábrándok embere, akarja a rajongókat lemondásra tanítani; ő, az irigyelt főúr, akarja a kunyhók népének vágyait kormányozni”.²⁶ „Bukása szükségszerű következménye részint álmodozó lelkének, részint annak az erdélyi társadalomnak, mely a lelkiismereti szabadságot egyoldalúan magyarázta”.²⁷

Kassai István éppen az ellentéte Pécsinek. Megveti a haszontalan ábrándokat, amik „a konyhára semmit sem hoznak”. Kevésre becsüli a tudományt is, a rabulán és bizonyos machiavelli ügyességeken kívül, melyek által „a tömeget akaratunk eszközévé s a politikai hatalmat házi érdekeink ügynökévé, hiúságunk udvaroncává és szenvedélyeink bérszolgájává lehet tenni” (VII: 85). Saját kézműves rokonait szégyellte, a feletle állókat pedig inkább magához lerántani igyekezett, mint hozzájuk közelíteni s a demagóg tulajdonságaiból csak az irigységet sajátította el. Nála a gyűlölködés is, mint minden indulat, nem az ablakon tört be, hanem — mint a művelt vendéghez illik — az ajtónál kopogtatott s folytonos látogatások által majdnem észrevétlenül házibaráttá lett (VII: 87). Tipikus „szatócs”-lélek, morálja hedonisztikus-utilitárius morál, világképe mechanikus világkép. Az ilyen ember „önmagát teszi meg a lét egyetlen értelmének, s önösségében a világot és embertársait nem látja egyébnek, mint annak az alkalomnak, amelyből neki a legtöbb kellemességet és hasznot lehet a maga számára szereznie. Megmarad tehát az érzéki-természeti valóság síkján. Nem kívánja ezt elhagyni, s hozzá való viszonya a kellemes és hasznos kapcsolatok keresésében, s a kellemetlen és káros kerülésében merül ki.”²⁸ Kassaiiban soha egy pillanatra sem merül fel az a benső kényszerítés, hogy ebből a világképből kilépjen, az erkölcsi törvényről nem vesz tudomást és könnyörtelenül átgázol minde-

²⁶ Papp Ferenc i. m. II. 358.

²⁷ Papp Ferenc i. m. II. 359.

²⁸ Halasy-Nagy József: *Ember és Világ*. 219—220.

nen, ami útjába kerül. Bűnhődése azonban éppen az, hogy meg kell éreznie az erkölcsi törvény hatalmát, amely alól nem lehet kibújni.

Papp Ferenc úgy emlegeti Kassait is, mint „tragikus” hőst. Kétségtelen azonban, hogy őt, mint „hős”-t, csak negatív értelemben vehetjük. Benne Kemény — amint maga mondja — „oly szörnyet tett hőssé, kit a szenvedők és üldözöttek diadalának mámorában buktatnak meg” (X: 216). Ami pedig a „tragikus” jelzöt illeti, dolgozatunk elején már rámutattunk arra, hogy ehhez egészen másféle élet kell, mint a Kassai Istváné. Itt egyszerűen értékvakságról van szó. Sőt még csak bukásról sem beszélhetünk vele kapcsolatban (legfeljebb: politikai bukásról), hiszen az egész regény folyamán egyetlen pillanat sincs, amelyben fölemelkedne az erkölcsi személy magasságába. Még az a mód is, ahogy fogadott fiát, Elemért „szereti”, valami egészen torz és meggyalázott formája ennek az érzésnek.

A regény egyik legrokonszenvesebb és legtöbbet szenvedő alakja kétségtelenül Laczkó István, a szerencsétlen szombatos pap. Azok közé tartozik, akik meghajolnak egy bűn előtt a nélkül, hogy eltörpülnének és részvétünket eljátszanak. A hős „önmagát valami nagy egész tagjának látja, s helyzetéből kötelességek merednek eléje, amelyeket meg kell tennie, ha életének útján előre akar haladni. Szemében az ember nem szabadon lebegő atom, hanem olyan sejt, mely egy organizmushoz tartozik... Létének értelmét nem önmagában, hanem egy ideában találja meg. Ennek a fényénél idegenkedve tekint a hédonisztikus egocentrizmus rontó és bomlasztó törekvéseire, melyek ellenségesen viselkednek az Egész javával szemben. Az eszme embere ideocentrizmusánál fogva életét szolgálatnak és áldozatnak szánja a magas ideálok oltárán.”²⁰ És mivel a hős ilyen ember, nyilvánvaló, hogy Laczkó István „fordított hős”, akiről mindezt el lehet mondani, csak hogy negatív értelemben. Kassai István pokoli ötlete nélkül sohasem esett volna az árulás bűnébe, de ez a moral insanity-ben szenvedő vén cinikus olyan helyzetet teremtett körülötte, amelyből másképpen kikerülni lehetetlen volt s bár áldozatul adta életét, az ideát csak bűnös úton szolgálhatta. Az ő helyzete tipikusan az a helyzet, amikor az ember elől talán a tenger is kiapadna, ha nekimenne s csak két lehetőség van: vagy a halál, vagy a bűn. Laczkó az utóbbit választotta, de ez ebben az esetben nem sokat jelent, hiszen legfeljebb csak késlelteti az utolsó akkordot, ami majd felold, de meg is rögzít. Erkölcsileg meghalt a bűn elkövetésekor s aki utána is megmaradt még egy ideig, voltaképpen

²⁰ Halasy-Nagy József i. m. 222—223.

alig volt más, „csak a teste”. A jobbagysorba való visszazuhanás természetesen nem volna elég mentség tetteire, ha csak saját magára lett volna tekintettel, de majdnem kizárólag felesége és gyermeke miatt volt kénytelen választani azt az utat, amit választott. Az ő töprengései Kemény legmegrendítőbb szavai a büntudatról: „Számát feltörhetetlen lakkal zárta be a bűn! Mit használ a fehér ruha és munkától föl nem tört kéz, sötét büntudat és megtört lélek mellett! Adjátok vissza a börtön békóit s vegyétek le a bilincseket, melyek szellememet az öntudat pellengérére szegzik, hogy öröktől örökre magam legyek magam előtt megszegyenítve! ... Késő vád, hasztalan vergődés! Hol van, aki küzdhet végzete ellen! A sátán rámtette körmét... illetésének nyoma lelke-men fog maradni” (VII: 113). Büntudata teljesen kiforgatta önmagából, még felesége iránt érzett nagy szerelmét is átalakította. Mohó, sivár, kielégíthetetlen lett ez az eredetileg finom és gyengéd indulat s nemcsak materiálisabbá vált, hanem nyugtalan, „rémes” és idegenszerű elemek is szivárogtak bele egy olyan lelkiállapotból, melynek titkai „sejtetlen mélységben laktak” (VII: 116). — Mit tudhatják a tapasztalatlan szívek, kérdi önmagától, hogyan támad a bűn s „hogyan szívta táplálékát gyakran éppen azon nedvből, melytől a büszke erény virít? Engem még senki sem vádolhat, bízzuk a bölcsere a szabadakarat felőli hiú okoskodást” (VII: 120). Vezekeljen, öltözzék zsákba és hintsen hamut a fejére az, aki a szabadakaratról tud a világ nagy szolgaságában álmodni. Szégyen és megvetés a jámbor együgyűsége! Minden cselekvésünk tükör, melyben a végzet mutatja meg arcát... „Ö gondviselés! Miért nem hirdethetem létedet a gonosz bukásában s az erény ünnepnapjain? Miért kell nevednek mindig eszünkbe jutni, ha a világra fordítjuk szemeinket? S miért fosztott meg uralkodó székedtől fattyútestvéred, a kényszerűség? Ő vak és érzéketlen, de rólad az írástudók komolyan mondták, hogy szemed van és szíved” (VII: 128). Ez már az út vége s ami még jön: az örület és a testi halál. Laczkó István sorsa a büntudat döbbenetes hatásának legnagyobb arányú megnyilvánulása Kemény művészetében.

Kemény ebben a regényében is, akár a többiben, elég kiábrándult lélekkel nézi az emberi élet mozgató erőit. Úgy látja, hogy minden élet előbb-utóbb belezuhan a magányba, sőt talán a magány az elsődleges állapot. Pedig milyen szörnyű egyedül lenni, — mondja — ha vádak és emlékek jönnek elő a múltból, ha álmokból, ferde benyomásokból és infernalis érzésekből egy megvadult sokaság támad, fölvert rajként zúg körülöttünk, fullánkjaival fenyeget s akár védjük, akár elhagyjuk magunkat, egyaránt ki vagyunk téve bántalmainak. És százszor kín ez a magány, ha úgy érezzük,

hogy idegeink zaklatottsága olyan tükröt tarthat elénk, amely által önbecsülésünk csökken. Aki átélt már néhány percet úgy, hogy önbecsülése elveszett, az az eltört gyémánthoz hasonlatos, mely soha többé nem tudja tökéletesen összegyűjteni és visszaverni a sugarakat. Nem minden vádból vagy bűnből támad az a mély szomorúság, mely a hang és az arc derűjén mindig utat tud törni magának s örök tiltakozásként vegyül a szerencse és boldogság közé. *A belső meghasonlást csak az idézi elő, ha tetteinkből hiányzott a nemesség s ha azok a jog látszatát hordták ugyan magukon, éppen ezért a tömeg helyeselt nekik, de annál inkább elítéltük önmagunk* (VII: 144). Életünket a reménytelenség és hiábavalóság szikláján való széttöréstől megmenteni csak abban az esetben lehetséges, ha jogos önbecsülésünket mindig megtartjuk s ez akkor következik be, ha cselekvéseink nemcsak látszólag erkölcsiek, hanem valóságosan is azok. Persze az erkölcsi élet útjain való járás végtelenül nehéz, hiszen te vagyunk olyan gyarlóságokkal, amik lépten-nyomon felbuktatnak bennünket. Ilyen mindenekelőtt a büszkeség; ennek előfordul olyan változata még nemesebb természetekben is, „mely inkább retteg a balhelyzet szégyenétől, mint a bűn súlyától” (VII: 103). Elhomályosítja eszmélkedéseinket s elzárja útunkat a bűnbánat, tehát a megtisztulás és benső újjászületés elől. Ilyenkor áll elő az az állapot, melyben a bűn miatt elvesztve önbecsülésünket, a szégyent nem tudjuk elhordozni s mivel elvakult gőgünk a kivezető utat elzárta, a tisztító bánat helyett a vad kétségbeesés örvényébe szédülünk. Segít ebben hiúságunk is, amelyet oly nehéz megölkölni magunkban! Még az erény is általában hiú. Vétkeinkkel nem merünk közelíteni azokhoz, akiket szeretünk s képesek vagyunk inkább vállalni a közvélemény ránkdobott köveit, mint az ő szelíd tekintetüket, gyengéd és könyörületes hallgatásukat. — Azután bizonytalanok és gyengék is vagyunk. Nem tudunk megbirkózni fantáziánkkal, mely „csalfa állításokkal vérfagyaló bűnöket nemz s az aljasra az erény álcát vonja” VII: 23). Nem tudunk felülemelkedni az emberi aljasságon, amely néha olyan hatványozott mértékben áll előttünk, hogy iszonyatossága megöli bennünk az Istenben való hitet, a vallást, összetöri az érzéseket és végletekbe taszít. Nem tudunk erőt venni eredendő emberi természetünkön sem, ezért újra meg újra a bűn fertőjébe esünk. Bűneinkkel futunk, menekülünk, rejtőzünk, és ez olyan hasztalan dolog, hiszen a bűn legnagyobb átká éppen az, hogy nincs számára hely és sötétség, ahova elrejtőzhetnénk. „Midőn őt kutatják, világossá lesz az éj s ha más tanú nincs ellene, beszél maga a „kiterjesztett erősség” s elmondja, amit a fül soha meg nem hallott volna, a szem soha meg nem látna” (VII: 267).

Kemény Zsigmond életéből s természetesen alakjainak életéből is hiányzik a keresztényi megváltottság ténye. Életük éppen ezért hasonlatos a hatalmasnak indult katedrálisokhoz, amelyeket századok építenek, de még mindig befejezetlenek. Hősök ők, de a reménytelenség hősei. Sorsukból hiányzik az Írás szavainak derüje: „Ha azt mondom, a sötétség bizonyosan elborít engem és a világosság körülöttem éjszaka lesz, a sötétség sem borít el Előled és fénylik az éjszaka, mint a nappal”.

Így jutunk el Kemény utolsó, lenyűgözően komor és hatalmas regényéhez, a *Zord időhöz*. Történelmünk egyik leg-szomorúbb korszakában járunk, az 1540-es években. Keménynek azonban nemcsak az a célja, hogy megmutassa a nemzetünk felett harcoló hatalmakat, hanem az eseményeken túl az emberiség örök értékeire kíván rávilágítani. „Szembeállítja a szabadakaratot a történelmi kényszerűséggel s azt akarja megmutatni, mily tragikus törvényszerűséggel gázol végig a kor szelleme az egyén törekvésein”.³⁰ Szembeállít két világnézetet: az ideálist, melyet az erkölcsi törvény feltétlen tisztelete épít ki a lélekben s a materiálist, amely átmeneti eredményekért az emberiség legszentebb céljait is feláldozná. Az előbbit Komjáti Elemér képviseli, aki „ha korona volna is fején, alázattal hajlanék meg az oltár, a vén ember s a szenvedő előtt”.³¹ Sorsa szükségképpen tragikussá válik, de nem tévedései, hanem nemes gondolkodása miatt, amely teljesen ellentétben állt a kor „vad erkölcsével”. Elemér ellentéte Barnabás diák, aki minden embert gyűlölt vagy megvetett. Káncsal szemmel nézett az egész világra s meg volt győződve, hogy minden öröm, minden boldogság, mely más arcán ragyog, tőle van ellopva. Mindenben ön maga ellen irányuló összeesküvést szimatol, amelyben részes ismerősein kívül a véletlen, a szerencse, a gondviselés s minden erő és hatás, mely a szabadakaratot korlátozza s kívül van magán az egyénen. A kevély Tarquiniussal együtt azt óhajtotta volna: „Bár egyetlen feje volna az emberi nemnek, hogy egy kardcsapással vághatnám le!” Csordultig kóstolta a keserűség, méltatlanság ürmepoharát, de az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá, a romlottat még gonoszabbá teszik (VIII: 72). Az ilyen ember bosszút liheg és mindegy, hogy ezt kin töltheti ki, mindenesetre úgy érzi: szörnyű tetteket illik végbevinnie, hogy elromlott életéért valami módon elégtételt vegyen. Mivel Komjáti Elemér esik leginkább a kezeügyébe, az ő életét pusztítja el, Elemérnek egy *látszólagos* vétségéért. Barnabás „szívének sötét hullá-

³⁰ Papp Ferenc i. m. II. 421.

³¹ Papp Ferenc i. m. II. 423.

mait nem köti határokhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs”.

A regénynek két kiemelkedő történelmi személye: Werbőczy és Martinuzzi. Mindkettőjük sorsa tragikus. Beöthy Zsolt Werbőczy tragikumában főképpen az erkölcsi törvény megsértését veszi figyelembe, mert — nézete szerint — Werbőczy a nemzeti és keresztyén eszme szolgálatától eltért s a törökkel szövetkezve a keresztyénség és a nemzet elnyomásának lett az eszköze.³² Kétségtelen, hogy ez hatalmas tévedése volt Werbőczynek, de azért mégsem lehet ezt ilyen nyersen megfogalmazni a nélkül, hogy igazságtalanok ne legyünk vele szemben. Amit tett, semmi esetre sem a magyarság érdekeinek ellenére tette s amit föltétlenül méltányolni kell benne minden tévedése ellenére is: a jóakarat, a szándék nemessége. A hiba az eszközben van. Kemény Werbőczy katasztrófáját inkább naivságból magyarázza, amely nagy bűn a politikában és kérlelhetetlenül megbosszúlja magát. Ugyanazzal vádolja Werbőczyt, amivel Széchenyi vádolta Kossuthot a szabadságharc előtt: „midőn vezéri tehetség nélkül vezetni akar, az események erejétől sodortatik”. — Kemény történelmi és etikai állásfoglalásai kérlelhetetlenek, amin nem is lehet csodálkozni, hiszen átélte már a 49-es nagy összeomlást, amely — meggyőződése szerint — kizárólag Kossuth lírai politikájának lett a következménye.

Martinuzzit viszont az elbizakodott önző akarat sodorja tragikus harcba és bukásba. „Bármily következetes is nagy politikai eszméjéhez, mégis önmagával jut ellentétbe, mikor az erkölcsi kötelék alól magát feloldozva, az ellen a királyi család ellen fordul, melyhez politikai múltja a hűség ezer szálával kötötte”.³³ Martinuzzi sorsa a regény folyamán még nem teljesedik be, de hogy elkerülhetetlenül bekövetkezik, azt félelmes erővel jósolják Pallavicini Sforza szavai, amiket „kétszínűségéről” mond.

Maga a magyarság is úgy jelenik meg előttünk ebben a regényben, mint tragikus sorsú nép. Tragédiáját a végzet készíti elő. Nemzetünk fő bűne, „mellyel a végzet szeszélyét magára zúditja, tulajdonképpen határtalan hiszékenysége s rövidlátó optimizmusa”.

Papp Ferenc a *Zord időt* Kemény költői vallomásának tekinti, melyben az író az élet legnagyobb értékének nem a boldogságot, hanem a küzdelmet tekinti.³⁴ Rámutat arra is, hogy Keményből majdnem teljesen hiányzik a boldogságban

³² Beöthy Zsolt i. m. 397—399.

³³ Papp Ferenc i. m. II. 432.

³⁴ Papp Ferenc i. m. II. 441.

való hit. Eszményeihez törhetetlen hűséggel ragaszkodik, de inkább tud lemondani, mint reménykedni.

Az öregedő Kemény Zsigmond áll már előttünk, amint szomorúan tekint vissza kiüresített éveire s ha előre néz, szelíden ismerkedik az élet legnagyobb hatalmával, a Halállal. Néha olyan érzései támadnak, melyek az őszi hangulatokhoz hasonlóak s nem sötét képekkel népesítik be lelkünket. Hanem az elmúlás, hervadás, halál szelíd üzeneteit hozzák, ez nem is bánat voltaképpen, hanem csak valami határozatlan vágy a bánat után.

Gyakran látta, hogy a vadállatokat leigézi az ember szeme és visszadöbbsenti, mikor támadásra készülnek. Ilyen megbabonázható fenevad a halál is, — mondja, — aki bátran elébe lép és a szeme közé néz, az elől meghunyászkodva vonul tovább. Az élet titka a kockázatás bátorságában van (VIII: 68—69).

A regény szerint az emberi élet legértékesebb etikai élmenye a *részvét*, mert aki ezt az érzést nem ismeri, „vagy hideg bölcseségben felül áll az embereken, vagy aljas indulataival alább süllyedt az állatoknál” (VIII: 237). A legpusztítóbb negatív érték pedig kétségkívül a *kevélység*, mert ezt minden esetben a bukás követi és semmi sem természetesebb, mint hogy „a kétszínűség arcáról az álcát végre is le fogják vonni” (VIII: 470).

A determinizmus ismét csak mint legyőzhetetlen erő jelentkezik, ami ellen nincs mentség: úgy hiszem, hogy a dolgok néha erősebbek, mint az egyének, mondja Kemény, s így feloldozzák a vád alól azt, aki bűnösnek *látszik*, s megfosztják a babértól azt, aki dicsőnek képzei magát (VIII: 263). Az ilyen megállapításoknál érezni lehet, hogy Kemény eltűnődik egy pillanatra: továbbvigye-e ezt a gondolatot, vagy ne? Mivel elsősorban regényíró és nem filozófus és mivel előre látja, hogy körülbelül hova érkezne el a logikus eljárás útján, inkább megáll. Mert ha továbbmenne, azt kellene mondania: a bűn csak látszat, mindennek úgy kell történnie, ahogy történik, bűnbánatra nincs jogunk, hiszen ez nem más, mint a Gondviselés bírálata, ahogy Strindberg mondja. Egy-egy cselekvést morálisnak vagy bűnösnek nyilvánítani annyi, mint emberi kategóriáinkba belekényszeríteni. Az Írás azonban azt mondja: Isten útjai nem a mi útaink s az ő gondolatai nem a mi gondolataink. Lehetséges, hogy egyetemes szempontból a cselekvések milyensége egészen másképp esik tekintetbe, mint ahogy mi elképzeljük. Különben is, ha a cselekvések szükségképpeniek és ha minden tettünk fölött a végtet uralkodik, akkor nincs más hátra, mint az etikai nihilizmus álláspontjának elfogadása. Idáig azonban Kemény nem akar eljutni, hiszen ez a legnagyobb mér-

tékben ellenkezik világnézetének alaptételével, mely szerint az emberi élet feltétlenül erkölcsi módon való életet jelent, amint ezt már előbb kifejtettük. Nem lehet feloldani semmi módon ezeket a kérdéseket, csak úgy, ha Keményt, mint sztoikus elmélkedőt tekintjük: a világ és az élet fölött feltétlenül Rend uralkodik s az erkölcsi élet eme világrénd (vagy ha úgy tetszik: világvégzet) belátásának és elfogadásának intellektuális egyenértéke. Ez nem feltétlenül a természettudományos gondolkozás kényelmes determinizmusa, hanem annak a belátása, hogy mindennek úgy kell történnie, ahogy történik s a történéseknek ezzel a rendjével szembeállni nem ész-szerű és nem is erkölcsös magatartás.

Nem tartoznak ugyan szorosan tárgykörünkhöz, de mégis meg kell emlékeznünk Keménynek a forradalom után írott tanulmányairól, — *Forradalom után, Még egy szó a forradalom után*, — mert ezekben a forradalom erkölcsstanával s a magyarságnak a forradalomban kivilágló etikumával foglalkozik az író. Elítéli azokat, akik a forradalomban olcsó népszerűséget kívántak csupán szerezni és elfeledkeztek magasabb szempontokról, amiknek tekintetbevétele megmenthette volna becsületüket az utókor előtt, de legalább is részben igazolhatta volna őket. Általában el lehet mondani, hogy legdrágább értékeinkből sokat megmenthetnénk, ha olcsó népszerűség helyett erkölcsi bátorságot keresnénk a népszerű téveszmék ellen (XII: 10). A forradalom megmutatta s a magyar élet vezető egyéniségei világosan láthatták: miképpen lehet egy országot tapsok között eltemetni, hogyan lehet áldozatul dojni a feltámadt szenvedélyeknek s az erkölcsi értékek iránt meghibbant tömegnek, éppen ezért valószínűnek látszik, hogy bizalmatlanok lesznek ezután a hatásnak minden olyan eszköze iránt, mely egy nagy népszónok kezében a veszély fegyverévé válhat s több pusztulást terjeszthet szerte az országban, mint Batu kán csordái. *Céljainkat megismerni és rendeltetésünket felfogni egyedül az önismeret által leszünk képesek s ez az önismeret feltétlenül kizárja az elvakult szenvedélyeket. Tévedni a halandó gyengesége, de önismertre törekedni az Isten parancsa, a világvégzet, amely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti* (XII: 11).

Hangsúlyozza a magyar nép józan értelmét s azokat a nemes erkölcsi tulajdonságokat, melyek visszatartják a fanatizmus és hazafiság palástjába takart bűnöktől, aljasságoktól, melyek hasonló körülmények között másutt elő szoktak fordulni s egyedül ennek köszönhető, hogy a forradalom végső pusztulásából olyan csodálatos módon megszabadultunk. Igazán illő, hogy ezért a csodás menekülésért votiva tabellát akasszunk a templom falára, szedjük össze vagyunk maradványait s dolgozzunk a körülményeknek megfe-

ielően szakadatlanul és józanon. S ha majd becsületes fáradásunk gyümölcse megéri, ha a magyarság erejéhez mért vágyak által törekszik sorsának naponkénti megjavítására, akkor lehet még boldog, bár nem valószínű, hogy eléri mindazt, amit forró fantáziájú álomlátói jósoltak neki (XII: 7—8).

A jövőendő Isten kezében van. Egyének és népek megváltoztathatják jellemüket egy nagy szerencsétlenség által, vagy a mindennapi élet állandó kísértései között. Az athéni Timon, a kozmopolita és legkedvesebb háziúr, egy perc alatt különc és embergyűlölő lett, viszont voltak olyanok, akiket a borzalmas csapások fölemeltek és megtisztítottak, de a körülmények apró kellemetlenségei meghunyászkodókká és álnokokká tettek. A lélektan, mint a mérőn a tengeren, sohasem mutatja a lélekben a legnagyobb mélységeket. A magyar nép — bár egy bámulatos erejű és makacs forradalmon esett át s ez kétségtelenül befolyásolhatta bizonyos mértékig az erkölcsi gondolkodást — mégis talán egész Európában a legkevésbé hajlandó életirányává tenni a változtatási törekvést, az erőszakos felforgatásokat. A magyarság gondolkodásmódjában és érzületében nincsenek meg azok az elemek, amelyekből másutt következetesen és elmaradhatatlanul robbannak ki a nyugtalanságok (XII: 14—15).

A magyarság mindig egy kicsit a mostoha gyermek szemével tekintett Nyugateurópára, mintha volna valami szégyellni valója. Valami általános faji kisebbségi érzést lehet tapasztalni nálunk, mintha a nemzetek értékét a földrajzi terület és a számszerűség határozná meg, nem pedig az etikai értékek. Valóban az a helyzet, hogy minket jónéhányszor elkönyököltek más, dúsabb nemzetek, de ettől függetlenül emelt fővel járhatunk a világban, mert népünk olyan szellemi és erkölcsi kincsekkel gazdag, amelyek legfeljebb a hibbant századok szemében közömbösek, az etikai eszmélkedés számára azonban mindenkor tagadhatatlan értékek.

A magyar jellemvonása a nyíltság. Nem bosszúálló, s ha azt hiszi, hogy valakivel le kell számolnia, ha egy valószínű vagy képzelt bántalmat megtorlatlanul nem hagyhat önérzete megcsorbitása nélkül, akkor ezt ország-világ előtt, a legnagyobb nyíltsággal szerzi meg magának. De ha nem mestersege az alattomoság, még kevésbé lehet példát találni a bűn legsúlyosabb nemére, az orgyilkosságra nézve. A magyar a vérengzéstől nem irtózik, de orozva nem gyilkol. Orgyilkost a rejtett bosszú kielégítésére nem fogad. Orgyilkosnak nyereségvágyból be nem szegődik. Köztünk oly ritka ezeknek a bűnöknek akármelyike, hogy aligha akad egész Európában még egy nép, melynél az idevonatkozó statisztika magasabb ne lenne (XII: 18).

Azután nálunk aránylag bámulatosan kevés az összees-

küvés is. Ez a komoly faj, ez a „nyílt homlokú és merész szívű nép” nem folyamodott olyan fegyverekhez, amelyeket azok szoktak használni, akiket a szolgáltság félénkké, a szenvedés erkölcstelenné, a bosszú óvakodókká, a szerencsétlenség aljasokká tett (XII: 19). A zavarosban halászó és sötétben dolgozó klikkek munkájának hatására az általános helyzet rendszerint kínossá, elviselhetetlenné változik, mindenki érzi, vagy legalább is sejti, hogy az élet alá van aknázva, a hangulat a nagy megrázkódtatásnak előlegzett félelemben merededik meg, az eszmék lassan elvesztik súlypontjukat, a szenvedélyek atmoszféra-nyomása a maximumra ugrik s a legtehetségesebb és legtisztább fejű emberek is a változások rossz sejtelmétől sodorva egyik végletből a másikba esnek, remény és vigasztalás nélkül (XII: 20). Nálunk a helyzetnek ennyire való elmérgesedése a legritkább eset.

Különb is az a helyzet, hogy a magyar falu lakosságának soha sem kellett gondolatait rejtegetnie, — legalább is Kemény így gondolja. Tanakodott, beszélt kívánságairól és aggodalmairól. Miért tanulta volna meg a titkolódszást? — Itt a kockázatos fellépésekre lehet találni embereket, de az óvatosan eltakart konspirációkra soha.

Bármilyen magasra csaptak is a forradalom hullámai, a magyar nép nem spekulált a hajótöresre, hogy olcsó zsákmányhoz jusson és amikor összedőlt minden, ami rendezett volt azelőtt, nem azért járt a romok között, hogy az elhagyott épületeket kifossa, hanem hogy segítsen (XII: 33—34).

A mi népünk eléggé büszke arra, hogy hízélgéssel és sílány kegyvadászattal senki irányában sem vádolható. Komolysága visszatartja mindentől, ami nevetségesnek látszik, bátor szíve nem fogad el semmi meghunyászkodást.

Kemény mindezekben elsősorban a magyar falvak népét, a magyar alapréteget jellemzi, amely sokszor nagyon is mostoha körülmények között századokon át túrt, várt és a körülmények konjunktúrájának rendkívülinek kellett lennie, ha ebből a magatartásból kilépett. Ma, amikor olyan sokan keresik a magyarság erkölcsi egyéniségének lényeges jegyeit, — hivatottak és kevésbé hivatottak, sőt olyanok is, akiknek ehhez a néphez teljességgel semmi közük — nagyon tanulságos és érdemes Kemény sorait olvasni, aki a forradalom tüzeiben, a szenvedélyek lobogásában és egy rendkívül szuggesztív államférfi (Kossuth) hatásában tükrözötti népünk jellemét.

NAGY SÁNDOR.